

کلخ بی کزند

مجموعه مقالات

همایش بین المللی بزرگداشت حکیم ابوالقاسم فردوسی

(۳-۵ دی ماه ۱۳۹۰ / ۲۶-۲۴ دسامبر ۲۰۱۱ م)

جلد دوم (ح-ص) از دوره ی ۴ جلدی

دانشگاه سیستان و بلوچستان
مرکز مطالعات شبه قاره و آسیای جنوبی
آبان ماه ۱۳۹۰

دکتر عباس سرافرازی*

تأثیر اندیشه فردوسی در شکل‌گیری و تداوم حکومت صفوی

چکیده

توجه به شاهنامه‌نویسی، شاهنامه‌خوانی و شاهنامه‌سرایی از همان ابتدای دولت صفوی وجود داشت و نفوذ شاهنامه فردوسی آنقدر زیاد بود که حتی در فاصله بین فردوسی تا صفویان برای سلاطین خوارزمی و مغول نیز حماسه‌های تاریخی سروده شده است مانند شاهنشاه نامه پاییزی در وصف محمد خوارزمشاه و ظفرنامه حمدالله مستوفی که تاریخ اسلام، ایران و سلاطین مغول است.

توجه به شاهنامه در دوران صفوی نیز به شدت ادامه یافت و در ابعاد مختلف خود را نشان داد به شاهنامه‌نویسی توجه کافی مبذول شد و شاهنامه فردوسی به بهترین وجهی نسخه‌برداری و تصویرنگاری شد به طوری که یکی از مشهورترین و پرارزش‌ترین شاهنامه‌های باقی مانده شاهنامه‌شاه طهماسبی است که گنجینه‌ای از هنر نقاشی و خوشنویسی با بیش از ۲۵۰ مینیاتور است. شاهنامه خوانی رواج کامل یافت به طوری که در دوره صفویه خصوصاً دوره شاه عباس اول شاهنامه‌خوانی یکی از مهمترین سرگرمی‌های مردم در قهوه‌خانه‌ها گردید و شاهنامه‌سرایی نیز ادامه یافت به طوری که سنت شاهنامه‌نویسی تاریخی از همان ابتدای دوره صفویه با سروده‌شدن شاهنامه هاتفی، شاهنامه ماضی، شاهنامه نواب عالی، شاهنامه بهشتی، شاهنامه حیرتی و شاهنامه صادقی شکل گرفت و ادامه یافت.

این پژوهش درصدد است تأثیر شاهنامه فردوسی در روند شکل‌گیری نهضت صفویان و گرایش به شاهنامه‌خوانی و شاهنامه‌نویسی تاریخی در دوره صفویه را مورد بررسی قرار دهد.

کلید واژه‌ها: صفویان، شاهنامه‌خوانی، شاهنامه‌نویسی

* عضو هیأت علمی دانشگاه فردوسی مشهد

مقدمه

شاهنامه منبعی بسیار غنی از میراث مشترک ایرانیان است که در آن می‌توان را از دنیای اسطوره‌ها و حماسه‌ها تا زمان واپسین فرمانروایی ساسانیان آشکار دید. احیای زبان فارسی که از ارکان هویت ملی است نقش اصلی و اساسی ایفا کرد. شاهنامه دارای یک سری خصوصیات و ویژگی‌هایی است که باعث شده هویت ملی

نظم شاهنامه و شهرت آن در ایران دست‌مایه نهضت عظیمی در ایجاد منظومه

گردید. شاهنامه در عین آنکه نتیجه و ثمره نهضت بزرگ ملی ایرانیان در احیاء مفاخ نهضت تازه‌یی در نظم داستان‌های حماسی ایجاد کرد و یا با آن نهضت ادامه حیات داد زیرا فردوسی پیشرو نهضت و جنبشی گشت که به یاری آن پهلوانان و بزرگان ملی ایران که در بستر فراموشی خفته بودند یکباره به عرصه آمدند و شهرتی عجیب یافتند. (صفا، ۱۳۶۹: ۲۲۸)

پس از فردوسی نیز بیشتر داستان‌های مشهور که مجموع آن‌ها در عظمت بیش از شاهنامه است به نظم آمد و حماسه ملی ایران صورت کمال یافت، این منظوم‌های حماسی جملگی به تقلید از شاهنامه نظم شدند با این وجود حتی استادترین این حماسه‌سرایان نتوانستند مانند فردوسی در سرودن داستان‌ها مهارت و قدرت خویش را آشکار کنند و کار شاعری را به ساجری رسانند. فردوسی بهتر از همه حماسه‌سرایان به روح و ماهیت حماسه ملی ایران پی برد و آن را به نحوی بیان نمود که مقلدان وی همه منظومه‌های خود را براساس روایات و داستان‌های ملی مبتنی ساختند.

تحول دیگری که در عصر ادبیات منظوم پس از فردوسی و به تقلید از شاهنامه صورت پذیرفت سرودن حماسه‌ها و شاهنامه‌های تاریخی است، نخستین حماسه تاریخی شاهنامه پاییزی در خصوص سلطان محمد خوارزم‌شاه (۵۹۶ - ۶۱۷ هـ) می‌باشد، مهمترین حماسه تاریخی ظفرنامه است که تاریخ ایران و سلاطین آن را تا اواسط نیمه اول قرن هشتم هجری شامل می‌شود و سراینده آن حمدالله مستوفی (متوفی ۷۵۰ هـ) می‌باشد. شهنشاه نامه تبریزی در تاریخ احوال چنگیزخان و جانشینان وی است، سنت شاهنامه سرایی در دوران پس از مغول، در دوره تیموریان و صفویان نیز ادامه یافت، این امر نشانگر آن است که در دوران پس از فردوسی، شاهنامه جزو کتاب‌های تاثیرگذار به نظر می‌رسد. شاهنامه فردوسی که نقش مهمی در احیاء هویت ملی و ایرانی داشته از جمله منابع و عواملی است که در شکل‌گیری و توسعه و تداوم دولت صفوی نقش بسیار مهمی داشته است، در شکل‌گیری از این

جهت که باعث زنده شدن روحیه سلحشوری و پهلوانی و مبارزه در بین مردم ایران و آذربایجان گردید که این روحیه در تلفیق با تشیع خود را نشان داد و در تداوم دولت صفوی از این جهت که این روحیه سلحشوری و پهلوانی خود را در مبارزه با دشمنان دولت صفویان به خوبی نشان داد، بنابراین برای پرداختن به این بحث این پژوهش در سه محور مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱- تاثیر شاهنامه در شکل‌گیری هویت ملی و ایرانی

۲- تاثیر شاهنامه در تفکر ملی و شکل‌گیری دولت ملی صفویان

۳- شاهنامه‌خوانی و شاهنامه‌سرایی در دوره صفوی

۱- تاثیر شاهنامه در شکل‌گیری هویت ملی و ایرانی:

در ایران اسطوره‌هایی وجود دارد که از هزاران سال پیش باقی مانده و اجداد و نیاکان ما آن‌ها را خلق کرده و هویت ایرانی ریشه در این اسطوره‌ها دارد. داستان‌های حماسی پشتوانه‌های فکری و معنوی را بوجود آورده و باعث همبستگی ملی شده است. با اینکه ایران بارها و بارها مورد هجوم دشمنان مختلف قرار گرفته اما با تکیه بر هویت و عنصر ایرانی مجدداً به بازسازی میهن خویش پرداخت.

ایرانیان در دوران پس از سقوط ساسانیان با فعالیت‌های اداری و ادبی خود و حضور در صحنه فعالیت‌های عملی و ادبی هویت خود را بازسازی کردند و تلاش کردند با نیرویی خاص و مقاوم در مقابل نفوذ برخی فرهنگ‌ها ایستادگی کنند. در این میان اوضاع در ایالت‌های شرقی خلافت به گونه دیگری بود با اینکه در نواحی غربی آئین‌های کهن ناپدید شده بود و ادبیات پارسی کما بیش بر افتاده بود ایالت‌های شرقی بیش از پیش از وابستگی به بغداد سر بر تافتند. تا آنجا که در دربارهای خود به فارسی حرف می‌زدند و انگیزه‌ای برای پیداشدن گونه‌ای ادب پارسی شد. همه دربارهای ایرانی پر شد از شاعران پارسی‌گوی، پادشاهان ایرانی خواه از روی غریزه و خواه بر اثر یک حساب سیاسی این روح ملی را بروز دادند که با همه نیرو آن جنبش ادبی را تشویق کنند. (ژول مول، ۱۳۶۹: ۲۰).

از آنجا که ایرانیان صاحب حس ملی بودند، توجه به ملیت و علاقه به ایران از قدیمی‌ترین آثار ادبی و مذهبی آنان یعنی اوستا گرفته تا آخرین آثار معروف عهد ساسانی آشکارا وجود داشت. توجه به

روایات ملی ایرانیان زنده ماند و یاد عظمت و بزرگواری عهد ساسانی از خاطر ایشان نرفت. (صفا: ۱۳۷۳: ج ۱، ۲۹)

شاهنامه پس از سروده شدن ناگهان به صورت یکی از مردمی‌ترین و محبوب‌ترین کتاب‌های سراسر خاورمیانه شد. این کتاب بارها و بارها تکثیر شد (رایس، ۱۳۷۵: ۱۳۳) از اوایل سده چهاردهم میلادی / هفتم هجری نسخه‌هایی مصور از آن تهیه شد، به نظر می‌رسد پس از استیلای مغول ایرانیان که زیر سلطه قرار گرفتند به شاهنامه و داستان‌های حماسی آن توجه نمودند اما واقعیت آن است که مجموعه‌ای که فردوسی تالیف کرد مقرر بود در خاطره ایرانیان و مردمان دیگر، ترکان و هندیان که زمانی از ادب فارسی تأثیری زیاد برداشته بودند زنده بماند، شاهنامه علاوه بر روایت پهلوانی و توصیفات رمانتیک مجموعه‌ای پند و اندرز نیز می‌باشد که مستقیماً از ادب اخلاقی فارسی میانه گرفته شده شاهنامه زنده و مختصر همه انواع موارث ایران باستان است (فرای، ۱۳۶۳: ۵۲۸)

بنابراین در بین مردم عزت و احترام داشت، گوهر و جوهر و ذات گذشته آن‌ها و نگهدار اصلی آگاهی ملی آن‌ها بود دولت‌های سلجوقی و مغول کاملاً متوجه این امر بودند که اگر می‌خواهند در ایران حکومت نمایند باید به قومیت و ملیت ایرانی احترام بگذارند و دیوانسالاران ایرانی را ارج نهند چرا که آنان حلقه واسطه بین مردم ایران و پادشاهان سلجوقی و ایلخانی محسوب می‌شدند، بنابراین افرادی مانند خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی به وزارت رسیدند که زیر نظر وی شاهنامه مصور که امروزه آن را «شاهنامه د موت» می‌خوانند و احتمالاً بین سال‌های (۷۱۴ / ۷۰۸ هـ - ۱۳۳۰ / ۱۳۳۶ م) نوشته شده است. اشعار حماسی، دارای تصاویر حماسی نیز شدند (بویل، ۱۳۶۶: ۶۱۳) این امر مشخص‌کننده آن است که علاقه‌مندی به پهلوانان اساطیری گسترش یافته است و کاملترین حماسه‌های تاریخی دوباره مورد توجه قرار گرفته است.

بطور کلی ایران‌گرایی در شاهنامه در بعد وسیعی وجود دارد و این اثر دارای کشش خاصی در زمینه ایران‌گرایی است و ایران‌گرایی مانند خونی تا کوچکترین اندام‌های پیکر آن دویده است و ایران‌گرایی در بعد نگهداشت فرهنگ ایران در شاهنامه دیده می‌شود (خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۲۳۸) این اثر از خداینامه‌ها و متون تاریخی قبل از خود تأثیر پذیرفت و در دوران بعد نیز تأثیر زیادی گذاشت، پاسنداری از زبان فارسی در زمانی که زبان فارسی سخت در خطر نابودی قرار داشت از جمله دیگر ابعاد ایران‌گرایی شاهنامه است.

تاثیر شاهنامه در تفکر ملی و شکل‌گیری دولت ملی صفویان:

تشکیل دولت صفوی در عرصه تاریخ ایران از یک سو به نهضت‌های مذهبی و سیاسی و فکری ایران در ادوار بعد از اسلام و در رویارویی با دستگاه خلافت و حکومت‌های همسوی آن در ایران و از سوی دیگر به نیروی ایلات و عشایر آنا طولی که مریدان و پیروان خانقاه اردبیل بودند ارتباط پیدا می‌کند (سومر، ۱۳۷۱: ۱۵) در بررسی ماهیت نهضت صفویان، سیر شریعت و طریقت و تاثیرگذاری جریان‌های فکری و حرکت‌های مردمی در برابر مظالم حاکمیت‌های وقت جای مشخص دارد قیام‌های مختلفی که علیه سیاست‌های سخت‌گیرانه دستگاه خلافت بغداد و حکومت‌های همسوی آنان در ایران صورت گرفت نشانه‌های بارزی از عکس‌العمل‌های مردم این مرز و بوم است، پس از تشکیل حکومت سلجوقی و پیروزی آنان در ملازگرد بر نیروهای بیزانس، آسیای صغیر به تدریج از مهاجرین مسلمان پر شد، اکثر این مهاجرین ایرانی بودند و با استقرار آنان راه نفوذ زبان و فرهنگ و تمدن و ادب فارسی به آن سامان گشوده شد و به علت پشتیبانی آنان از فرهنگ ایرانی، زبان فارسی تبدیل به زبان حاکمیت شد و به همین دلیل رشد و گسترش یافت و به تدریج فضای فرهنگی و ادبی و دیوانی آسیای صغیر را تحت سیطره خود گرفت. «در گسترش و رواج زبان ادبی فارسی و فرهنگ ایرانی سلاجقه نقش بسیار برجسته‌ای ایفا کردند، سیاست داخلی آنان در دست مشاوران ایرانی بود که بدون کمک و مساعدت آنان سلاجقه نمی‌توانستند خود را در چنین محیطی که از فرهنگ و تمدن پیشرفته‌ای برخوردار بود نگهدارند به این جهت از لحاظ فرهنگی عصر سلجوقی یکی از مراحل اوج فرهنگ و تمدن ایرانی است (کمبریج، ۱۳۶۶: ج ۵: ۵۲۲)

در آذربایجان و آسیای صغیر محیط مناسبی برای گسترش زبان فارسی بوجود آمد خاقانی، انوری و نظامی از جمله شمرای فارسی زبان این دوره‌اند نظامی برجسته‌ترین سراینده حماسه‌های روایی است وی در گنجینه متولد شده است و در قفقاز جنوبی مقام شامخی در تاریخ ادب فارسی دارد وی درخشانترین حماسه‌های روایی فارسی را خلق نمود، شمار مقلدان وی در ترکیه و آسیای میانه و هند و ایران فراوان بودند. نظامی بی‌شک از ارکان شعر فارسی و از استادان مسلم این زبان است وی مانند فردوسی و سعدی توانست به ایجاد و تکمیل سبک و روش خاصی توفیق یابد. (صفاء، ۱۳۷۲: ج ۱: ۸۰۷) در دوران بعد پیروی از سبک فردوسی و حماسه‌های تاریخی به نحوی ادامه یافته است این امر در آذربایجان و نواحی شمال غرب ایران که خاستگاه صفویان بود نیز رواج داشته است. یکی از شاعران پارسی‌گوی ایرانی در آسیای صغیر محمود قانمی طوسی است. وی منظومه‌ای در تاریخ آل سلجوق

آسیای صغیر دارد که منظومه حماسی و تاریخی است و به نام سلجوقنامه مشهور است. از دیگر منظومه‌هایی که بعد از شاهنامه فردوسی سروده شده است ظفرنامه حمدالله مستوفی قزوینی است (متوفی ۷۵۰) وی از معاصران اولجایتو و ابوسعید بهادرخان دو تن از ایلخانان مغول است. از اشعار ظفرنامه تقلید شاعر از شاهنامه بخوبی آشکار است چون وی می‌سراید:

ظفرکن نام این نامه را   بدین تازه کن رسم شهنامه را

از دیگر حماسه‌های تاریخی دوره مغول «شهنشاه نامه تبریزی» از احمد تبریزی است که سه سال پس از ظفرنامه به پایان رسیده و در خصوص تاریخ سلاطین مغول است، تقلید از شاهنامه در دوره تیموری نیز ادامه یافت و تمرنامه یا تیمورنامه هاتفی از جمله حماسه‌های تاریخی این دوره است وی همان کسی است که در سال ۹۱۷ هجری در خرجرد (خرگرد) خواب، شاه اسماعیل اول صفوی او را ملاقات کرد و «شاهنامه هاتفی» را در فتوحات شاه اسماعیل شروع کرد که هزار بیت آن را سرود اما توفیق اتمام آن را نیافت.

شاهنامه به عنوان کتاب شاهان و یکی از مردمی‌ترین و محبوب‌ترین کتاب‌های ملی ایران و سراسر خاورمیانه بارها و بارها تکثیر شد (رایس، ۱۳۷۵: ۱۳۲) یکی از راههای دیگر نشان دادن علاقه به این کتاب مصورساختن آن است، که این تصویرسازی باعث محبوبیت بیشتر این کتاب در بین ایرانیان گردید. از دوره مغول شاهنامه مصوری باقی مانده به نام «شاهنامه دموت» که متأسفانه از هم پاشیده و نقاشی‌های آن میان چند مجموعه تقسیم شده است، جالب توجه است که این کتاب در حدود سال‌های ۷۰۸ هـ / ۱۳۳۰ میلادی در تبریز مرکز ظهور و تشکیل حکومت صفویان به تصویر کشیده شده است، تصاویر این کتاب از نظر غنا، کیفیت یا تعداد صحنه‌های مصور در کل نقاشی ایران هرگز بالادست نداشته است. روند مصورساختن شاهنامه در دوران پس از فروپاشی ایلخانان در ایران ادامه یافت است «شاهنامه‌ای در استانبول وجود دارد که در سال ۷۴۸ هـ / ۱۳۷۰ م بازنویسی شده است (رایس، ۱۳۷۵: ۲۳۳) محل بازنویسی احتمالاً شیراز است که در این زمان زیر سلطه آل جلایر قرار داشته است، در سال‌های ۸۲۳ هـ / ۱۳۲۹ میلادی «شاهنامه بایستقری» نوشته و تصویرنگاری شده است که دارای ۳۷ نگاره است (کمبریچ، ۱۳۷۹: ۳۹۴) این شاهنامه یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های مکتب شیراز است که اکنون در کاخ گلستان تهران نگهداری می‌شود (رایس، ۱۳۷۵: ۲۳۸) شاهنامه‌ای نیز در سال

۸۱۸ هـ / ۱۳۳۰ میلادی به نام محمد جوکی پسر دیگر شاهرخ به تصویر کشیده شده که دارای ۲۳ صحنه مصور است و از کیفیتی عالی و برجسته برخوردار است.

از جمله مسائلی که برای این پژوهش مهم است آن است که چنانچه دقت شود چندین شاهنامه در آذربایجان و تبریز مصور شده است و این امر حاکی از آن است که توجه به ایران‌گرایی و روح ملی که از دوران مغولان آغاز شده بود و توجه به شاهنامه‌نویسی، شاهنامه‌خوانی، شاهنامه‌گرایی و مصورساختن شاهنامه یکی از جلوه‌های آن بود در آذربایجان نیز به شدت رواج داشته است.

و همین امر باعث گردید که در حرکت صفویان روح ملی و ایران‌گرایی وجود داشته باشد، شاه اسماعیل پس از تصرف هرات، حسین بهزاد را با خود به تبریز منتقل ساخت و مکتب تبریز در نقاشی در تبریز بوجود آمد و در سال ۹۲۸ هـ / ۱۵۲۲ میلادی تحت سرپرستی شاه اسماعیل برای پسرش طهماسب یک مجموعه منحصر به فرد از نقاشی بوجود آمد که به نام «شاهنامه شاه طهماسبی» که حاوی بیش از ۲۵۰ نقاشی مینیاتور است که این کتاب یک موزه هنری سیار است که اکثر نامدارترین هنرمندان در خلق آن سهمی داشته‌اند. (سیوری، ۱۳۶۶: ۱۱۳) این شاهنامه را که نشانه قدرت عظمت و همدلی ایرانیان بود شاه طهماسب صفوی برای سلطان عثمانی فرستاد در دوره صفویه به شاهنامه احترام زیادی گذاشته میشد و عموماً به همراه قرآن جزو هدایایی بود که شاهان صفوی ارسال مینمودند.

نکته قابل توجه آن است که توجه به شاهنامه‌خوانی و شاهنامه‌نویسی در دوره صفویه نیز با حدت و شدت بیشتری ادامه یافته و توجه به نقاشی سنتی ایرانی مبتنی بر موضوعات شکوهمند شاهنامه، خیمه نظامی تا مدت‌ها ادامه یافت بنابراین باید اذعان نمود پس از سقوط خلافت عباسیان در بغداد ایرانیان درصدد برآمدند مجدداً هویت ملی و ایرانی خود را زنده نمایند و بنابراین از زمان هلاکوخان پایه اولین حکومت ملی در ایران شکل گرفت، هلاکو، خواسته یا ناخواسته وحدت ارضی ایران را انجام داد، سلسله‌های محلی را برانداخت، اسماعیلیان را نابود ساخت، خلافت عباسی را منهدم نمود و شرایط لازم را برای یک دولت ملی در ایران ایجاد کرد و اعمالی که وی انجام داد راه را برای سیاست‌های متمرکز و ملی صفویان هموار ساخت چون هلاکو ایران را از تحت تابعیت خاقان‌های مغولستان و چین و خلافت بغداد خارج ساخت و به ایران وحدت ارضی بخشید ایرانیان نیز این فرصت را مفتاح شمردند و درصدد برآمدند با تکیه بر میراث غنی خود که شاهنامه فردوسی آن را دوباره‌سازی و بارور ساخته بود یکپارچگی سیاسی و جغرافیایی و فرهنگی خود را به دست آوردند بنابراین شاهنامه به عنوان مظهری

که هویت ایرانی را بازتاب می‌ساخت مورد توجه قرار گرفت و حماسه‌های ملی و ایرانی توسعه یافت و براین اساس هویت ملی ایرانیان دوباره شکل گرفت و خودش را در قالب حرکت صفویان به نمایش گذاشت. صفویان از همان دوره بنیانگذاران تا دوره پادشاهان، علی‌رغم بحث‌هایی که در خصوص اصل ونسب آنان وجود دارد در ایران متولد شدند، در ایران نشو و نما یافتند و با فرهنگ ایرانی بالیدند و با تکیه بر مریدان ترک و فارس خود و با تاسی از آموزه‌های شیعی حکومت خود را شکل دادند و مسلم است که برای بوجود آوردن این حکومت تکیه بر ایران‌گرایی و حماسه‌های ملی و تاریخی و گرایش مردم به آنان و حکومتشان دخیل بوده است، امروزه گروهی از پژوهشگران و صفوی‌شناسان غربی عامدانه درصددند، نظریه «ملی بودن دولت صفوی» را خدشه‌دار سازند و با بحث‌های حجیم و معمول و مجهول، می‌خواهند، اثبات نمایند که بین ترکان و فارس‌زبانان اختلافات عمیق و ریشه‌دار وجود داشته است در حالی که پرواضح است که اگر اختلافی وجود می‌داشت حکومت صفویان ۲۳۰ سال به طول نمی‌انجامید.

توجه صفویان از همان ابتدا به شرق ایران و بلوچستان و مرو و خراسان حاکی از اقدام آنان برای تشکیل مجدد دولت ملی در ایران است و نشان‌گر هویت ایرانی و ملی آنان است و مسلم است که حرکت و قیام آنان روح ایرانی داشت.

شاهنامه‌خوانی و شاهنامه‌سرایی در دوره صفوی

خاطر نشان شد که سرودن منظومه‌های تاریخی و حماسه به سبک شاهنامه فردوسی و به تقلید از آن کتاب بزرگ در دوره صفویه ادامه یافته است سروده شدن منظومه‌های حماسی به نام‌های «شاهنامه ماضی» و «شبه‌نامه نواب عالی» توسط میرزا قاسم قاسمی گنابادی در سلطنت شاه اسماعیل و شاه طهماسب به تقلید از شاهنامه فردوسی هر کدام در ۳۵۰۰ بیت مؤید توجه به شاهنامه‌نویسی و داستان‌های حماسی است که این امر در دوران شاه عباس اول نیز ادامه یافت و «شاهنامه صادقی» توسط صادق افشار از شعرای دوره شاه عباس سروده شد که راجع به وقایع ایران از جلوس شاه اسماعیل دوم تا اواخر شاه عباس اول است (صفا، ۱۳۶۹: ۳۷۲).

یورش مغول به ایران برای فرهنگ و تمدن ایران و جهان پیامدهای شومی داشت آبادی‌ها ویران، دیه‌ها و شهرها خراب، کتابخانه‌ها و آثار معماری و هنری مهتمد و دانشمندان و رزم‌آوران و کشاورزان و پیشه‌وران و ... کشته شدند. (دستغیب، ۱۳۶۷: ۱۱۰)

پس از این دوران مردم به پرورش تن و جان و روان خود اهمیتی بسیار دادند، شاید یکی از علت های پیروزی مغولان را نیرومندی و برخورداری آنان از توان جسمی بیشتر می دانستند به این خاطر از دوران مغول ایرانیان درصدد برآمدند به پرورش تن و جان خود اهمیتی بیشتری دهند. بنابراین مراکز به نام «زورخانه» شکل گرفت که فضای آن متکی بر خصلت های پهلوانی و سلحشوری و رفتار و اخلاق جوانمردی و ایثارگری بود، ابتدا این مراکز به صورت مخفیانه فعال بود و ایرانیان به صورت غیرعلنی به ورزش می پرداختند و یاد پهلوانان و پادشاهان افسانه ای و تاریخی و جوانمردان خود را گرامی می داشتند و به مرور زمان این مراکز به فعالیت علنی پرداخت که در جذب و گرایش جوانان به خصائل مردی و مردانگی و نقش مؤثری داشت، اشعاری که در زورخانه ها خوانده می شد از چشمه فیاض شاهنامه و توسل به شاه مردان حضرت علی (ع) آکنده بود در زورخانه ها حماسی های ملی و مذهبی بیان می گردید و مردم کوچه و بازار در آنجا تن و روان را با آداب و اخلاق جوانمردی ورز می دادند.

علت پیدایش ورزش باستانی در ایران عمیق تر از تفریح و سرگرمی می باشد و به نظر می رسد ایرانیان با تکیه بر داستان های حماسی و پهلوانی و پاسداشت قهرمانان شاهنامه در زورخانه ها و پرداختن به ورزش های باستانی به نحوی به آمادگی جسمانی برای مبارزه و به دست آوردن و دولت ملی خود می پرداختند، هر کدام از وسایلی که در زورخانه ها با آن ها به ورزش می پرداختند قابلیت استفاده و تبدیل شدن به اسلحه را داشت، میل نشانه ای از گرز، کباده نقش تیر و کمان، تخته ها نشان از سپر و غیره داشت، به هر صورت «تطور کسوت دلاوران به پهلوانی و عیاری و شاطری در تاریخ ایران که اهمیت انجام عملیات قهرمانی را از نظر مردم کشور ما نشان می دهد، اصلی ترین عامل پیدایش زورخانه و ورزش باستانی بوده است (کاظمینی، ۱۳۳۶: ۳۳)، همان طور که فرم معماری زورخانه ها شباهت زیادی به خانقاه داشت، ادبیات و اعمال و رسوم خاص رایج در زورخانه و مراتب و القاب ورزشکاران و پهلوانان نیز شباهت زیادی به سیر و سلوک طریقت صوفیان داشت و مرشد نیز، جای قطب و مراد و یا شیخ و ولی بود و این امر نشانگر روحیه عرفانی و صوفیانه حاکم بر زورخانه ها بود، فتوت، جوانمردی، افتادگی، درویش مسلکی و رفتارهای حاکی از خصایل درویشی و صوفیانه از جمله مسائل مهم در زندگی پهلوانان بود.

زورخانه در رشد و گرایش توده مردم به اندیشه نجات ایران و تشکیل یک دولت ملی و مستقل نقش بسیار مؤثر و نافذی داشتند و در بسیاری از جنبش های اجتماعی دوران ایلخانان و تیموریان،

گروههای فتوت که پهلوانان و جوانمردان و عموماً شیعیان بوجود آورنده آنها بودند بسیار فعال عمل می کردند، اهل فتوت بیشتر پیشه‌وران، صنعتگران، دهقانان، طبقه متوسط و مولد ثروت جامعه بودند و جزء فعال‌ترین افراد شورش شهرها بودند. (بیانی، ۱۳۷۹: ۱۲۸) در دوره صفویه توجه ویژه‌ای به توسعه این مراز و رواج بیشتر داستان‌های حماسی گردید.

از دیگر مراکزی که در رشد گرایش به هویت ملی و ایرانی نقش مهمی داشت «قهوه‌خانه‌ها» بودند، این محل‌ها در آشنا کردن مردم با میراث فرهنگی و ادبی ایران و زنده نگهداشتن یادمان‌های ارزشمند فرهنگی در بین عامه مردم بسیار کمک می نمود این مراکز کانون‌های اجتماعی بود که مردم در آنها جمع می شدند و سخنوران و شعرا با ترتیب مجالس شعرخوانی و مناظره، نقش بسیار مهمی در بیان شعرها و داستان‌های حماسی و تاریخی و پهلوانی داشتند آنان با نصب پرده‌های نقاشی شده داستان‌های رستم و سهراب و شاهنامه را بیان می کردند، این امر چنان رونق داشت که بسیاری از استعدادادهای ادبی و هنری را بر طرف خود جذب کرد و مرکزی شد برای نشر و ترویج فرهنگ ملی و مذهبی و پایگاهی برای تحولات و دگرگونی‌ها وگردهمایی‌های اجتماعی باعث پیوند خصوصیات اخلاق پهلوانی و جوانمردی گردید و تحول برای رفع ظلم از مردم را به دنبال داشت و روحیه جدید مبارزه و تلاش برای رهایی از ظلم در بین مردم را تقویت نمود، شمار زیادی از نقالان و شاهنامه‌خوانان و سخن‌وران در قهوه‌خانه و زورخانه‌ها فعال بودند و این مراکز به عنوان یک وسیله ارتباطی نیرومند در جامعه سنتی ما عمل می کردند، به طور کلی این نوع مراکز با تکیه بر محوریت شاهنامه و خصلت‌های پسندیده پهلوانی تاثیر مثبت و مؤثری در گرایش مردم به تاریخ و تمدن و عظمت ایران داشت.

از دوره ایلخانان جنبه‌های عرفانی و صوفیانه با جنبه‌ها و خصلت‌های پهلوانی پیوند خورد که نتیجه آن جنبشی سیاسی، مذهبی با گرایشات شیعیانه بود به نام قیام سربداران، در این قیام شیخ خلیفه مازندرانی و شیخ حسن جویری که مردانی پاکیزه روزگار بودند و عبدالرزاق باشتینی و امیر مسعود سربداری که دیانت و سیاست را در خود جمع داشت، قرار داشتند، با ائتلاف شیخ حسن جویری و امیر مسعود دولت سربداری شکل گرفت که یکی از رهبر مذهبی و دیگری رهبر سیاسی - نظامی بود (آژند، ۱۳۶۵: ۵۷) در قیام سربداری بیگانه‌ستیزی و قیام علیه مغولان، ظلم‌ستیزی، فتوت و جوانمردی که ریشه در فرهنگ اصیل تشیع و ایران باستان داشت، مردم‌گرایی، مساوات‌طلبی و ... به صورت بارزی آشکار بود.

سستی را که سربداران بوجود آوردند و مبارزه، پایداری و قیام علیه ظلم و ستم حکام زمانه بود در نهضت‌های سیاسی - مذهبی پس از سربداران خود را نشان داد و در دوره تیموریان چهره نمود تا اینکه بالاخره صفویان با شرایط زمانی و مکانی خاص خود بر سر کار آمدند و مسلم است که در روی کار آمدن آنان تکیه بر زمینه‌های سیاسی و اجتماعی و تاریخی ایران و تصوف وجود داشت، در قیام صفویان، توجه به تشکیل دولت ملی ایرانی با تکیه بر مذهب تشیع اهمیت بسیار زیادی داشت، آنان بنیانگذار دولت مستقلی شدند که در چارچوب مرزهای شناخته شده تاریخی پدیدار شد، پیدایش دولت صفوی آغاز عصری است که ایران به عنوان یک قدرت مستقل ایرانی در روابط بین‌المللی ظاهر شد.

بنابراین باید عنوان نمود یافتن آرامشی درونی و اجتماعی، در پرتو شناخت هویتی ماندگار برای ایرانیان درمانده از هجوم مغول باعث شد در شناخت و بن‌مایه‌های هویتی خود کوشا گردند بنابراین هویت یابی در دوره مغول فزونی یافت و خودآگاهی ملی نسبت به اندیشه ایران‌گرایی بوجود آمد، اخلاق‌گرایی صوفیانه، تبارشناسی و ایران‌شناسی و شناخت از فرهنگ و تمدن ایرانی شدت یافت، از طرف دیگر حمایت ایرانیان از حضرت علی (ع) و خاندان ائمه اطهار و گسترش و رواج تشیع در دوره مغول زمینه‌های یگانگی، ایرانی‌گرایی و شیعه‌گرایی را بوجود آورد که زورخانه‌ها و قهوه‌خانه‌ها در گسترش این هم‌گرایی نقش بسیار مهمی داشتند و زمانی که حرکت و نهضت صفویان آغاز گردید مردم از دل و جان از آنان حمایت کردند تا دولت صفوی شکل گرفت.

نتیجه

شاهنامه یکی از مفاخر ملی ماست، چون در زمانی که ملت ما هویت خویش را از دست داده و نگران و سرگردان می‌رفت تا در یک جهان چند ملیتی بکلی متلاشی گردد، ناگهان شناسنامه خود را توسط شاهنامه باز یافت، فردوسی با آفرینش شاهنامه رشته از هم گسیخته ملیت ایرانی را از نو گره زد و هویت ایرانی را زنده ساخت با زنده شدن این هویت ایرانیان تلاش بسیاری کردند که خود را از زیر سلطه دستگاه خلافت عباسی و مغولان خارج سازند، که این فعالیت‌ها در لباس دولت ملی صفویان خود را در ایران جلوه‌گر ساخت، صفویان اولین دولت ملی و مستقل ایرانی را برای اولین بار پس از سقوط ساسانیان با تکیه بر دستمایه‌های فکر ایرانی و شیعی بنا نهادند، آنچه مسلم است آن است که اگر فضای ایران‌گرایی و گرایش به دولتی مستقل و ایرانی وجود نمی‌داشت، صفویان موفق به تشکیل دولت ملی و مستقلی آنهم در تمامی فلات ایران نمی‌شدند، هویت ایران که شاهنامه خلق کرده بود

پس از سقوط خلافت عباسی و روی کار آمدن مغولان به شدت رو به رشد گذاشت و صفویان سعی کردند از این همبستگی ملی استفاده کنند چون خود نیز ایرانی بودند و ایرانیان هیچ‌گاه هویت خود را فراموش نکرده‌اند و در سخت‌ترین روزگاران که گمان می‌رفت همه چیز نابود شده، حلقه‌های نامرئی هویت ملی مردم را به یکدیگر پیوند می‌داد.

شاهنامه به عنوان منبع و میراث مشترک ایرانیان در استمرار هویت ایرانی نقش بسیار مؤثری داشته است. بنابراین به نظر می‌رسد تلاش برای تجدید هویت ملی در ایران در دوره‌های قبل از صفویان در دوره سربداران، مرعشیان و ... چندین بار خود را نشان داد اما این صفویان بودند که با تکیه بر این شناسنامه ملی یکپارچگی سیاسی و جغرافیایی روزگار کهن را از نو زنده کنند و اندیشه ایرانی‌شهری فردوسی را جامعه عمل ببوشانند.

منابع

- ۱- آژند، یعقوب (۱۳۶۵) **قیام سربداران** کتاب‌های شکوفه وابسته به مؤسسه، چاپ اول، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۲- بیانی، شیرین (۱۳۷۹) **مغولان و حکومت ایلخانان در ایران**، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.
- ۳- بویل، جی. اودیگران (۱۳۶۶) **تاریخ ایران کمبریج از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان** (جلد پنجم) ترجمه حسن انوشه، چاپ اول، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۴- خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۶) **سخن‌های دیوینه**، سی گفتار درباره فردوسی و شاهنامه: به کوشش علی دهباشی، چاپ دوم، نشر افکار.
- ۵- دستغیب، عبدالعلی (۱۳۶۷) **هجوم اردوی مغول به ایران**، تهران: انتشارات علم.
- ۶- رایس، دیوید تالبوت (۱۳۷۵) **هنر اسلامی**، ترجمه ماه ملک بهار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۷- زول مول، (۱۳۶۹)، دیباچه شاهنامه فردوسی، ترجمه جهانگیر افکاری، چاپ چهارم، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

۸- سومر، فاروق (۱۳۷۱) نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، ترجمه دکتر احسان اشراقی، دکتر محمدتقی امامی، تهران: نشر گستره.

۹- سیوری، راجر (۱۳۶۶) ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، چاپ اول، تهران: انتشارات سحر.

۱۰- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۲) تاریخ ادبیات در ایران، چاپ سوم، تهران: انتشارات فردوس.

۱۱- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹) حماسه‌سرایی در ایران، چاپ پنجم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

۱۲- فرای، ریچاردن و دیگران (۱۳۶۳) تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، جلد چهارم تاریخ کمبریج ترجمه حسن انوشه، چاپ اول، تهران

۱۳- کاظمینی، کاظم (۱۳۳۶) تاریخ مختصر زورخانه و ورزش باستانی و موجدین آن، هنر و مردم، شماره ۵۵ اردیبهشت ۱۳۳۶

۱۴- کمبریج (۱۳۷۹) تاریخ ایران کمبریج جلد تیموریان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات جامی.

۱۵- کمبریج (۱۳۸۰) تاریخ ایران کمبریج جلد صفویان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات جامی.